

Matthew B. Ingallis, *Şârihin
Görünmezliği: Zekerîyya el-Ensârî ve
İslami Şerhlerin Söylemi*, çev. Nihat
Uzun (İstanbul: Albaraka Yayınları,
2025), 336 s.

Muhammet Ali ÇAĞLAR

Necmettin Erbakan Üniversitesi
muhammetali.caglar@erbakan.edu.tr
0000-0003-4048-5236

Zekerîyya el-Ensârî'nin (ö. 926) tasavvuf ve fıkıh eserlerini merkeze alarak şerhlerin işlevine dair bir fotoğraf sunmayı amaçlayan eser, çevirmenin önsözü, teşekkür ve giriş bölümleriyle başlar. Ardından beş bölüm ve sonuç bölümü ile sonlandırılır. Önsözde çevirmen, şerh ve haşiyelerin gerileme dönemi ürünü olup orijinal bir katkı sağlamayan eserlerden ibaret olduğuna dair iddiaların artık eskisi kadar revaçta olmadığıyla söze başlar.¹ Bu iddiaların tarihi kökenlerinin oryantalist çalışmalara dayandığını ve de İslam dünyasında Ahmet Emin (ö. 1954), Fazlurrahman (ö. 1988) ve Ahmet Yaşar Ocak gibi bazı yazarlar tarafından önyargıyla savunulduğunu ifade etmektedir. Bu gibi isimler, şerh ve haşiyeleri orijinal düşünce üretiminin durmasına sebep olan eserler olarak görmüşlerdir. Daha önce hiç kimse- nin dile getirmedigi ve tarihte şahit olunmamış yeni şeyler söylenmediği müddetçe kaleme alınan eserlerin ilmi bir değerinin olmayacağını düşünmüşlerdir. Mütercim, bu iddia sahiplerine orijinal metin olarak gördükleri eserlerin de aslında başka metinlere dayanarak veya onlardan esinlenerek

¹ Şerh ve haşiye geleneğine bu minvalde bakışı eleştiren bir yazı için bkz. İsmail Kara, “‘Unuttuklarını Hatırla’ Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not,” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28 (2010), 1-67; İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011). Şerh/haşiye geleneğinin önemine örnek olması açısından bkz. Mesut Kaya, “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemahşerî Şerhi Örneği,” *Marife* 15/1 (2015): 9-31; Sezai Engin, *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019).

yazıldığı gerçeğini ıskaladıklarını hatırlatmaktadır. Ayrıca çevirmen, şerhlerin sadece metni açıklama görevi görmekten daha fazla işlevlere sahip olduğuna değinmektedir. Önsözde özet olarak verilen şerhler hakkındaki bu tartışmalar, ilerleyen bölümlerde ayrıntılarıyla işlenmiştir.

Giriş kısmında yazar da şerhlerin fikri durgunluğun işareti olarak görüldüğü yönündeki algıya işaret etmiştir. Gerçekte şerhlerin bu algılardan çok daha kıymetli bir konumda olduğunu, günümüzde bir eser şerh etmek şöyle dursun yazılmış şerhlerin listesini yapmak konusunda dahi güçlük çekileceğini dile getirmiştir. O, fikri gelişim için Müslümanlara “şerh eserlerinin temelleri üzerinde çalışmaya devam etmelerini” tavsiye etmiştir (s. 33).

Birinci bölümde, Müslümanların şerh yazma geleneğine değinen yazar, özellikle Memlûkler döneminde medreselerin sisteminin oturması ile şerh yazmaya daha uygun ortamlar oluştuğunu ve daha olgun şerhler ortaya koyulduğunu ifade eder. Ayrıca mahtut eserlerin yazımı ve yayımı konusundaki olumlu gelişmeler gibi yan etkilerinde bu geleneğin oluşmasına katkılar sunduğuna da işaret eder (s. 39-42).

Peki şerhlere neden ihtiyaç duyulmuştur? Jonathan Smith’in teorilerinden hareket eden Ingaliş, şerh yazımındaki temel motivasyon kaynaklarını; hukuki gelişimi sağlama, entelektüel kimliğini ispatlama, âlimler nezdinde meşruiyet kazanma ve kendisine karmaşık biçimde ulaşan disiplinleri sınıflandırma çabası olarak ifade etmektedir. Bununla benzer nitelikte Kâtip Çelebi’den üç, Bedreddin el-Gazzî’den ise yedi kategori zikrederek şârihin, kapalı metni açma, yanlış anlaşılmaya müsait mecazi ifadeleri düzeltme, yazarın yazmayı ihmal ettiği arka plan bilgisini okuyucuya aktarma gibi vazifeleri üstlenebileceğini zikretmektedir (s. 43-46).

Haşiyeleri de şerhi şerh eden bir şerh türü olarak gören yazar, teorik olarak bir şerh üzerine şerh yapma sürecinin sonsuza kadar devam edebileceğini ifade eder. Bununla birlikte her şerhin üzerine yapılan bir sonrakî şerhte karmaşa ve anlam hantallığı oluşacağı, böylece bir şerhten elde edilmesi muhtemel faydanın da azalacağına dikkat çekmektedir (s. 47, 48).

Üç tür şerh metodu bulunduğuna değinen Ingaliş, dedi ki, derim ki, gibi kalıpların eser sahibine atfları netleştirdiği için ilk iki türde şârih ile yazarın sözlerini ayırmanın kolay olduğuna işaret eder. Üçüncü metot olan memzuc metotta ise şârihin sözünün metnin yazarının sözleriyle karışma riskinin yüksek olduğunu ve burada işin şârihin maharetine kaldığını düşünür. Ayrıca Ensârî’nin de bu üçüncü metotla eserleri şerh ettiğini de zikrederek şerh geleneği ile Ensârî arasındaki köprüyü kurmuş olur (s. 51-54). Zaten kitabın başlığındaki şârihin görünmezliği vurgusu da bu metoda dikkat çekmek için olsa gerektir.

Müellif, bir şerh metninin ortaya çıkış sürecinde ders halkalarının oynadığı rolü aktarma sadedinde ders notu olarak hazırlanan bazı ta'likâtların, notların (genellikle muîd ve müstemlî eliyle) sistematik şekilde temize çekilmesi ve öğrencilerin sorularının da notlara ilave edilmesi gibi ameliyelerle şerhe dönüşüverdiğini ifade etmektedir. Böylece ders notu minvalindeki ta'likalar müstakil bir tasnif olarak şerhe dönüşmüş ve aylarca süren fikrî emeğin kaybolması engellenmiş olmaktadır (s. 55-62).

İkinci bölüm Ensârî'nin hayatına ayrılmış olup neredeyse en ince ayrıntısına kadar bilgiler sunulan bir biyografi ortaya çıkmıştır. Eserin yaklaşık 1/3'ü Ensârî'nin hayatı, ilmî kişiliği ve eserlerini ele almıştır. Biyografiye başlamadan hangi kaynakların esas alınacağına dair açıklamalar yapıp Sehâvî ve el-Alâî gibi bazı biyografi yazarlarının isimlerine yer verilmiştir. Ayrıca ikinci bölümün sonunda hayatının zaman tüneli, ona atf edilen metinlerin bibliyografyası, izin ve icazetleri tablolar halinde verilmiştir (s. 71-172).

Üçüncü bölümde Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si üzerine Ensârî'nin yazdığı *el-Ihkâmu'd-Delâle alâ Tahrîri'r-Risâle* adlı şerh üzerinden tasavvufî şerhlerin söylemi konu edinilmiştir. İki eser arasında 450 yıldan fazla zaman ve yaklaşık 3000 kilometrelik bir mesafe olduğu için farklı coğrafyalarda ve farklı zaman dilimlerinde *er-Risâle*'nin nasıl anlaşıldığını görmek için Ensârî'nin şerhi önemli bir konumdur. Zira Ensârî bu eseriyle XI. yüzyıl Nişâbur coğrafyasındaki tasavvuf eserini, XV. yüzyıl Mısır tasavvuf anlayışına uyarlamış olmaktadır (s. 173-174). Burada kritik nokta, eser şerh edilirken bu uyarlama ve fikri yeniliklerin hangi yöntemlerle şerhe işlendiğini tespit edebilmektir. Çünkü şârih, fikri yeniliği şerh ettiği esere bağlı kalarak gerçekleştirmek zorundadır. Yazar bu minvalde üç başlık zikrederek şârihin rolünü ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Ona göre Ensârî, içeriği yeniden şekillendirme, biçimi yeniden şekillendirme, metnin tonunu ve amacını yeniden şekillendirme olmak üzere üç ana yönlendirmede bulunmuştur. İçeriği yeniden şekillendirirken ana metnin niyetini sınırlandırma, yeni yönlelere işaret ederek bazı kolaylaştırmalara kapı aralama, Kuşeyrî'nin lafızlarını kendine özgü okumalarla değiştirme, keskin sözleri yumuşatma gibi yöntemlere başvurmuştur. Biçimi yeniden şekillendirme işlemi, içeriği yeniden şekillendirmeyle benzer olmasına rağmen yazar, ikisi arasında hedef farklılığı olduğunu düşünerek iki ayrı grupta zikretmiştir. Biçimin şekillendirilmesinde ana unsurlar terimler arası tutarsızlıkları giderme, her bölümün başına mukaddime yazma ve sufilerin tanımlarını daha geniş bağlamlarda değerlendirmekten oluşmaktadır. Ensârî, son yönlendirme olan metnin tonunu ve amacını yeniden şekillendirmeyi ise konuları daha

fikhî bir tonda ele alma² ve farklı grup ve oluşumları din dışı bırakan sert tekfirci tavrı yumuşatma yolları ile gerçekleştirmiştir (s. 173-188).³

Yazar, Ensârî'nin eseri şerh ederken sufilerin görüş ve rivayetlerine neredeyse kutsal metinler düzeyinde bir otorite atfettiğini ileri sürmekte ve bu iddiasını çeşitli nakillerle temellendirmektedir. Bu iddianın doğruluğundan bağımsız olarak gerçekten de Ensârî'nin kendi zihin yapısına veya yaşadığı dönemin tasavvuf anlayışına uymayan bazı görüşleri yumuşatmaya ve tevil etmeye çalıştığı görülmektedir. Özellikle sözlerin zahirinden itikadî ve fikhî anlamda bazı sorunların oluşabileceğini düşündüğü nakilleri dönemin fıkıh-kelam mantığına uyumlu hale getirmeye çalışmaktadır. Örneğin, Ramazan ayı boyunca evinden çıkmadan çile hayatı yaşamayı tercih eden bir sufînin, Cuma namazlarını ve cemaati terk etmesini geçerli kılabilecek bir mazereti olma ihtimalini araştırma çabası bu savunmacı yaklaşıma bir örnek olarak zikredilmiştir (s. 188-191). Bu tür yaklaşımları, belirli görüşleri kutsama eğilimi şeklinde değil, esasen yanlış anlamaların önüne geçmeye yönelik bir hassasiyet olarak yorumlamak da mümkündür.

Yazarın ara ara iç içe geçmiş şerhleri öne çıkan özelliklere değinmiştir. O, bir metnin simetrik bir şekilde yani bölünmüş parçalar değil de düz bir metin olarak sunulması ile zihne daha kolay işlendiğini, okuyucuda daha olumlu etkiler bıraktığını hatta hakikat algısını dahi değiştirdiğini düşünmektedir. Öyle ki, tutarlılığı ve akıcılığı düşük olsa bile, simetrik bir biçimde sunulan bilgi, çoğu zaman daha düzenli ve akıcı bir metinden daha değerli kabul edilen bir hakikat algısına yol açmaktadır. Bu soyut lafızların ne ifade ettiğini görmek açısından eserde Ensârî'den nakledilen⁴ şu pasaja yer vermek anlamlı olacaktır:

“Ahmed b. Hanbel şöyle demiştir: “Zühd üç aşamalıdır: Birincisi, harâmı *kalben* terk etmektir; bu, Müslümanların avamının zühdüdür. İkincisi, helalden lüzumsuz olanı *kalben* terk etmektir; bu, *bu insanların* havassının zühdüdür. Üçüncüsü, kulu Allah Teâlâ'dan uzaklaştıran her şeyi *kalben* terk etmektir; bu da *Allah Teâlâ'yı* bilenlerin (*ârifin*) zühdüdür.” (s. 203)

- 2 Yazar ilerleyen sayfalarda bu konuyu daha somut hale getirerek bazı örnekler vermektedir. Onun genel kanaati, Ensârî'nin tasavvuf ve fıkıh arasında ince geçişlere yer vererek bu iki alanı uzlaştıran tutumunu şerh boyunca devam ettirdiği yönündedir. Hatta yer yer bu uzlaştırma faaliyetine kelam da dahil edilerek bu üç alan arasındaki “mutlu evlilik” devam ettirilmek istenmiştir (s.191-195).
- 3 179. sayfada 13. numaralı dipnot boş bırakılmış durumdadır. Bu bir baskı hatası olabileceği gibi yazarın/çevirmenin sehven unuttuğu bir hata da olabilir.
- 4 İtalik puntolu kısımlar şarihe, diğer kısımlar Kuşeyrî'ye aittir.

Burada “kalben” lafızlarıyla zühdün mecazi boyutu ön plana çıkmıştır. Kuşeyrî’nin hakiki zühdü mü yoksa Ensârî’nin açıklamasına uygun olarak mecazi zühdü mü kastettiğine dair en azından bu pasaj özelinde yorum yapmak zordur. Ancak bu tür müdahaleler sayesinde okuyucuyu hem ana metinde hem de şerhte kastedilenin mecazi bir zühd anlayışı olduğuna ikna etmek, memzûc şerh yönteminin imkânlarıyla kolaylaşmaktadır (s. 198-204).

Ensârî, neden metinde kabul etmediği görüşleri çürüten müstakil bir eser yazmak yerine eseri şerh etme yoluna gitmiştir? Yazar göre “kanonik bir asıl metne otorite atfetmek, kanonun eksiklikleri şerh yoluyla giderilebildiği ve böylece otoriteyi başka yerde yeniden tanımlama ihtiyacını ortadan kaldırdığı için toplumsal verimliliği ve uyumu koruma işlevi görür.” (s. 204).

Çalışmanın dördüncü ve belki de en önemli bölümü “muhtasar-şerh körkleri ile İslam Fıkıhı’nın değişim ateşini alevlendirmek” başlığıyla fıkıh şerhlerinin söylemine ayrılmıştır. Fıkıhtaki fikrî çoğulculuk, şerhin işlevini ve söylemini ortaya koyma bakımından diğer alanlara kıyasla daha uygun bir zemin oluşturduğu için bu bölüm en önemli bölüm olarak düşünülebilir (s. 226). Bölümdeki üç alt başlıktan ilki, Ensârî’nin fûru-ı fıkha dair eserlerine ve bu eserlerin metin şecerelerine ayrılmıştır. Okuyucuya Ensârî’nin eserlerinin hangi köklerden beslendiğini ortaya koyan metin şeceresi tabloları sunan yazar, şerh-ihtisar yoluyla bu şecereye ne gibi katkılar sunduğuna dair bazı öz niteliklere değinmiştir. Bunların başında kuşkusuz önceki metinlerdeki ibareleri üslup açısından daha olgun ve anlaşılır hale getirmesi yer almaktadır. Ayrıca eserlerine, meseleleri açıklayıcı bazı yan örnekler ilave etmesi de önemli niteliklerden biridir. Mezhepte mutemed olmayan görüşleri mutemed olanlarla değiştirmek, ilm-i hilafa dair konuları metinden çıkarmak ve öğrencilerin ihtiyacına uygun metinler ortaya koymak diğer bazı niteliklerdir (s. 210-220). Dört ayrı metin şeceresi ile Ensârî’nin fıkıh eserlerini taksim etmiş olan yazar, ilerleyen kısımlarda bu eserler üzerinden uygulamalı örnekler vereceğini belirtmekle birlikte manzum olarak kaleme aldığı İbnü’l-Verdî’nin (ö.749) *el-Behcetü’l-Verdiyye*’si üzerine yazılmış üç şerhini ilave nazım sürecinin bölümün kapsamına sığmayacak değişkenlere sahip olması sebebiyle başka bir çalışmaya bırakmıştır (s. 222, 223).

İkinci kısımda metin şeceresi Şafi’î’ye (ö. 204) kadar ulaşmayan eserlerde ne gibi tasarruflarda bulunulduğunu göstermek için mest üzerine mesh, adetten kesilme yaşı ve necasetin zorlukla giderilmesi örnekleri üzerinden bazı şablonlar sunulmaktadır. Buradaki örneklerin ortak noktasını şu senaryo oluşturmaktadır:

Ensârî'nin şerh ettiği ana metnin yazarı, ihtisar ettiği eserdeki bazı görüşleri muhtasar bir metin ortaya çıkarabilmek amacıyla hazfetmektedir. Bazen de yine aynı kaygıyla çok kapalı bir üslup kullanarak konuyla ilgili ayrıntıları vermeyip ana meseleyle yetinmektedir. İhtisar amacı bazen eserde birbirine zıt görüşler varmış gibi bir görüntü oluşturmaktadır. Ensârî ise iç içe yazılmış metin şerhi metoduyla hazfedilen görüşleri tekrar gündeme getirme, kapalı ifadelerdeki murad edilen manaları açıklayıcı cümleler ekleme ve sonunda da bir görüşü tercih etme ya da kendisi daha önce zikredilmemiş bir görüşü ortaya atarak en sahih görüşe ulaşma gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Kâğıt üzerinde basit bir işlem gibi duran bu ameliye aslında meseleler üzerindeki fikhî canlılığı ateşleyici bir güç görevi görmektedir. Ayrıca Ensârî, görüşleri zikrederken geçmişteki otorite fakihlerden kendisine şahitler getirmekle görüşlerin isnad zincirinde olası kopuklukları engellemiş olmaktadır (s. 224-236). Son olarak Ensârî, bazen bir eseri şerh etmeden önce onu ihtisar edip sonra bunun üzerine bir şerh yazmıştır. Örneğin, Irâkî'nin *Tenkihu'l-Lübâb*'ı üzerine *Tahrîru Tenkihi'l-Lübâb* adıyla bir muhtasar eser kaleme almıştır. Ayrıca bu esere *Fethu'l-Vehhâb* adıyla bir de şerh yazmıştır. Yazara göre bunun amacı "metinsel söylem üzerinde daha güçlü bir kontrol sahibi olmak"tır (s. 236). Burada ilginç olan noktalardan biri yazarın, muhtasar metin müelliflerinin sonraki gelecek bir şârihin açması için bazı görüşleri kasıtlı olarak kapalı bıraktığını düşünüyor olmasıdır. Hatta daha da ileri giderek bu eser sahiplerinin, günümüzde yaygın bir söylem olan "reklamın iyisi kötüsü olmaz" klişesi ile hareket ettiklerini, böylece eserlerine daha çok şerh yazma ilgisi çektiklerini ve kanonikleşme oranlarını artırdıklarını ifade etmektedir (s. 227). Bu niyet okumaların doğruya yaklaşması için daha çok destekleyici argümana ihtiyaç duyulduğu aşikâr olmakla birlikte söz konusu eserlerin muhtasar literatüründen eserler olması sebebiyle dayandığı ana metinden bazı yönlerden eksik ve daha kapalı olmaktan (kasıtlı veya kasıtsız) kaçınması neredeyse imkânsızdır. Bu sebeple muhtasarların şerhlerle bazı açılardan amaç birliktelikleri olmakla beraber, kendine has tabiatlarının göz önüne alınarak değerlendirilmesi daha insaflı neticeler elde etmeyi sağlayacaktır.

Üçüncü bölümün üçüncü kısımda şeceresi *el-Ümm*'e kadar uzanan İbnü'l-Mukrî'nin (ö. 837) *Ravzu't-Tâlib* adlı muhtasar eserine Ensârî'nin şerhi *Esne'l-Metâlib*'in merkeze alındığı bir inceleme bulunmaktadır. İbnü'l-Mukrî'nin *Ravzu't-Tâlib* eserinde kadılık vazifesinin kabul edilmesi veya talep edilmesinin vacip olduğu aksi halde günahkâr olunacağına dair öz bir ifadesinden yola çıkılarak geriye doğru bir okuma yapılmıştır. Bu ifadenin kökenleri araştırılarak hükmün zaman içinde nasıl şekillendiği resmedilmeye çalışılmıştır. *Esne'l-Metâlib*'in metin şeceresinde yer alan *el-Ümm* ve *Muhtasaru'l-Müzenî*'de bu konu yer almadığı için ilk olarak

Cüveynî'nin (ö. 478) *en-Nihâye*'sinde bu konuya dair değerlendirilmeler tespit edilmiştir. Cüveynî'nin, eğer bir bölgede belli bir adaydan başka kimse kadılık için uygun değilse o kişinin kendisini kadılığa teklif etmesinin vacip olacağını ifade etmesi, İbnü'l-Mukrî'de çok daha keskin olan ifadenin köklerinin o kadar da sert olmadığını göstermektedir. Gazali de (ö. 505) *el-Vasî'te* dört farklı duruma işaret edip sadece kadılık için tek bir kişinin olması durumunda talep zorunluluğu (vücûb) oluşacağını düşünmektedir. Râfi'i'de (ö. 676) Gazali'ye benzer bir görüşe sahiptir. Râfi'i'nin *el-Azîz*'ine dayanan *Ravzatu't-Tâlibîn*'de de bölge unsuru ve aday sayısı gibi şartlara göre hüküm verileceği yönünde ifadeler yer almaktayken *Ravzatu't-Tâlibîn*'in muhtasarı olan *Ravzu't-Tâlib*'de bu ayrıntılar bir anda kaybolmaktadır. Bu noktada *Esne'l-Metâlib*'in kaybolan bu ayrıntıları tekrar gündeme getiren bir yaklaşımla hareket ettiği görülmektedir (s. 237-252). Onun iç içe geçmiş şerhinde ifadeleri şu şekildedir:

“Her kim, bulunduğu beldede kendisinden başka kadılığa uygun kimse bulunmadığı için (*kadılık yükümlülüğüne*) özel olarak tayin edilirse hem (*kadılığı*) talep etmesi hem de kabul etmesi onun üzerine vacip olur, zira bu görevi üstlenmesi, beldenin ona olan ihtiyacından kaynaklanmaktadır.”⁵

Burada konu özelinde dikkat çekilmesi gereken bir nokta da yazarın, Ensârî'nin yirmi yıl kadılık yapmasına karşın İbnü'l-Mukrî'nin hiç bu vazifede bulunmadığı yönünde anekdotlar verdikten sonra Ensârî'nin şahsi tecrübesi ve kendini aklama hissiyatıyla hareket etmiş olarak hükümde bazı yumuşatmalara gittiğini anımsatacak ifadeler yer vermiş olmasıdır. Yazarın başlangıçta bu tür biyografik bilgilere yer vermesi, okuyucu tarafından şârihlerin ana metinlerdeki tasarruflarına kişisel eğilimlerini dâhil ettikleri yönünde bir itham olarak algılanmaya elverişlidir. Hatta yazar, bu görüşü destekler mahiyette Hallaq'ın bazı eserlerine atıfta bulunmakta ve çeşitli sorgulayıcı sorular sormaktadır (s. 237-239). Fakat şaşırtıcı bir şekilde bu sorgulamaların sonucunda şârihin tercih ve tasarruflarında sosyo-hukuki geçmişinin etkili olduğunu düşünmek ile tercihlerin fıkıh literatürünün kendine has yönleri ve yapısal sorumlulukları sonucu oluştuğu şeklinde açıklamak seçenekleri arasından ikinci seçeneğin daha güvenli ve tutarlı olduğu kanaatini paylaşmaktadır (s. 241). Gerçekten de bir örnek üzerinden şârihi şahsi ihtiraslarına boyun eğen bir kişi formuna sokmak kolaycılık olacaktır. Bununla birlikte şerhte insan unsurunu göz ardı etmek de hakkaniyetli bir yaklaşım değildir. Şârihin ana metin üzerindeki tasarruflarında, ağır basan yön olarak fıkıh literatürünün kendine has yönlerini

5 *İtalik* ifadeler İbnü'l-Mukrî'ye normal puntolar ise Ensârî'ye aittir (s. 239).

esas almakla birlikte tali etkenlerin de (insan, mezhep, ırk, siyaset vb. faktörler) bazı değerlendirmeleri açıklayıcı bir fonksiyon üstlendiğini düşünmek mümkündür.

Yazar dördüncü bölümün sonuç kısmında yukarıda söz konusu edilen eserlerden gelen görüşlerin şerhler vasıtasıyla nasıl taşındığını ve nasıl yeni bir forma sokulduğunu göstermek niyetiyle bir tablo sunmuş ve birkaç sayfada bu tabloyu açıklamaya çalışmıştır (s. 252-259). Fakat bu tablo eserlerin ve kavillerin çokluğu sebebiyle okuyucunun zihnini daha çok karıştırmaya müsaittir. Ayrıca hangi rakamın hangi şahsı nitelediğine dair renklendirmeler bulunmakla birlikte renkleri seçilemeyen siyah-beyaz bir baskıda işler daha da karmaşık hale gelmektedir. Rakamlarda 3 yazılacak yerde 33 yazılması, İbnü'l-Mukrî'nin ilaveleri lafzının iki defa yazılıp ikisinin de farklı renklerle ifade ediliyor oluşu gibi bazı garip durumlar tabloyu iyice anlaşılması zor bir duruma sokmuştur. Bu sebeple tablonun tümünden kaldırılması veya karışıklıkları giderecek şekilde geliştirilmesi eserin lehine bir tasarruf olacaktır.

Çalışmanın son bölümü Ensârî'nin mirasına ayrılmıştır. Onun müceddid olduğu iddiası ve bu iddianın neden dillendirildiği açıklanmaya çalışılırken h.1136 yıllarına kadar takibi yapılabilen bir Ensârî Hanedanlığı'ndan da söz edilmiştir. Şihâbüddin er-Remlî (ö. 957), İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974), Hatîb eş-Şirbinî (ö. 977) ve Şemseddin er-Remlî (ö. 1004) gibi önemli talebelerinin Ensârî'nin mirasını yaymadaki rolleri de yine söz konusu edilen meselelerdendir. Ensârî'nin eserleri arasından (manzum şeklinde olması sebebiyle) *Menhecû't-Tullâb*, en popüler eseri olarak nitelense de yazara göre üzerine 22 haşiye yazılan *Tuhfetü't-Tullâb* ile 21 haşiye yazılan *Fethul'l-Vehhâb* en meşhur eserleri sayılmalıdır. Zira bir eserin kıymeti, sonraki âlimlerden gördüğü şerh/haşiye ilgisi oranında ortaya çıkmaktadır (s. 261-272). Bu bölümde yazar, çalışmanın çerçevesi dışına çıkacak derece ayrıntılı bir *tasnîfu'l-ulûm* literatürü sunmaktadır (s. 273-290). Sonradan bütün bu çabasının altında, sözü Ensârî'nin İbn Arabî ve İbnü'l-Fârîz gibi bazı mutasavvıfların durumuna dair fetvasına getirme isteğinin yattığı anlaşılmaktadır. Ensârî, (İbnü'l-Mukrî bu kişileri net bir şekilde tekfir etmesine rağmen) *Esne'l-Metâlib*'de kendi görüşlerine yer verdiği kısımda İbn Arabî ve İbnü'l-Fârîz gibi mutasavvıfların sözlerinin zahiren düşünüldüğünde yanlış anlaşıldığını ifade etmiştir. Onun savunmacı açıklamaları kendisinden sonra gelecek olanlar için fıkha bu ifadeleri dâhil edebilecekleri bir kapı aralamıştır (s. 292-297).

Sonuç kısmında sözü tekrar kanonlaşmaya getiren yazar, Ensârî'nin tasavvuf şerhine fikhî bakış açılarını dâhil etme, fikhî şerhlerde geçmiş otoritelerin görüşlerine dayanarak daha esnek ifadelere yer verme ve bazı

çevrelerce rijit değerlendirmelere maruz kalan mutasavvıfların din içinde kalmalarını sağlama gibi faaliyetlerle sonraki nesiller için kanon halini aldığı resmetmektedir. Günümüzde de değişim olacaksa kesin/yıkıcı olmayan bu tür organik değişimlere ihtiyaç duyulduğuna dair bir vaka analizi ile konuyu sonlandırmaktadır.

Bu değerlendirmeler neticesinde eserin merkeze aldığı noktaların şerh-haşiye geleneği hakkındaki genellemeci bakış açısına eleştirel bir yaklaşım sunmak ve bu bakış açısına cevap mahiyetinde bir alim portresi özelinde somut örnekler ortaya koymak olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim, şerh ve haşiyeler yakın zamana kadar pejoratif bir bakış açısıyla, genellikle gerileme dönemi ürünü olan ve “yeni” bir katkı sunmayan eserler olarak tavsif edilmekteydi. Bu genellemeci bakış açısını reddeden argümanlar geliştirmek uzun soluklu okumalar gerektirdiği için eserin yazarı bu açıdan takdiri hak etmektedir. Şerhlerin sanılandan daha farklı fonksiyonlara sahip olduğunu savunan eser, şerh metotları arasından memzûc yöntemle kaleme alınan şerhlerin meziyetlerini ortaya koymak amacıyla belirli bir müellifin bazı şerhlerinden örneklerle bu savunusunu desteklemeye çalışmıştır. Ayrıca, bir şerhin geçmişteki kanonik eserlere bağlılığı ile zamanla kendisinin de sonraki nesiller açısından nasıl kanon eser hâline gelebileceğini göstermek istemiştir. Eserin tespitine göre, şerhlerin kanonlaşma sürecindeki değişim ve ilmi katkılar, bazı modern çalışmaların talep ettiği türden keskin ve kökten dönüşümler şeklinde değil, İslami ilimlerin ruhuna uygun olarak organik ve tedricî bir biçimde gerçekleşmiştir ve böyle gelişmeye de devam etmelidir.

Bu noktalara ilave olarak yazarın bazı tespitlerine ihtiyatlı yaklaşmak gerektiği de itiraf edilmelidir. Örneğin bir muhtasar müellifinin kendisinden sonra gelecek kişilerce daha fazla şerh ilgisi çekebilmek için eserini kasıtlı olarak “aşırı” muğlak bıraktığı iddiası, muhtasar müellifinin yazım metoduunda sübjektif unsurlar olduğunu ima etmektedir. Halbuki yazar başka bir vesileyle şârihin tercih ve tasarruflarında sosyo-hukuki geçmişinin etkili olduğunu düşünmenin doğru olmayacağını, tercih ve tasarruflarda ihtisar/şerh edilen eserin ait olduğu bilim dalına has özellikler olduğunu düşünmenin daha isabetli olacağını söylemiştir. Bu sebeple bir önceki cümledeki iddiasıyla çelişkiye düştüğünü söylemek mümkündür. Kitabın genel iddiası açısından tali sayılabilecek bu gibi iddialar bir yana bırakılırsa eserin şerh ve haşiye geleneğine yeni bir bakış açısı kazandırma çabasında başarılı bir metot izlediği gözlemlenebilmektedir.

İncelenen bu eser bazı açılardan geleceğe dönük katkılar da sunmaktadır. Bu minvalde Ensârî özelinde kaleme alınan bu eserin benzerlerini, başka müellifleri merkeze alarak çalışmak suretiyle şerh-haşiye geleneği

yapbozunun parçalarını tamamlama görevi görülebilir. Bu yönü göz önüne alındığında Ingâlis'in eseri, ileride gerçekleştirilmesi muhtemel yeni teşebbüslere ışık tutmuş ve araştırmacılar için örnek bir çalışma sahası sunmuştur. Örneğin fıkıh ve tasavvuf haricinde başka alanlardaki şerhlere de bu eserin metoduyla yaklaşmak mümkün olduğu gibi Şafii'lik haricinde bir mezhep tercih edilerek fakihin kendi mezhebi içerisindeki etkisi ve fıkıh mirası nakil süreci tespit edilebilir.

Kaynakça

- Engin, Sezai. *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Ingâlis, Matthew B. *Şârihin Görünmezliği: Zekerîyya el-Ensârî ve İslâmî Şerhlerin Söylemi*, çev. Nihat Uzun, İstanbul: Albaraka Yayınları, 2025.
- Kara, İsmail. ““Unuttuklarını Hatırla!” Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not.” *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28 (2010): 1-67.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Kaya, Mesut. “Osmanlı İlim Geleneğinde Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı -Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri / Zemahşerî Şerhi Örneği.” *Marife* 15/1 (2015): 9-31.